

Een Lierse nachtmerrie

Het oppakken van zes onderduikers in de nacht van 5 op 6 juli 1944

Inleiding

In een ander artikel op de website van de Timmerwerf staat een 'vergeten' Liers oorlogsslachtoffer centraal, Jan van der Zwan. Jan keerde in november 1943 zonder toestemming terug naar De Lier vanuit Berlijn, waar hij op last van de bezetter te werk was gesteld. Hij verbleef sindsdien in De Lier, waar hij, zijn vrouw en eerste kind in december 1942 waren komen wonen. In de nacht van 5 op 6 juli 1944 werd hij opgepakt en via Amersfoort afgevoerd naar een Arbeitserziehungslager (arbeidsheropvoedingskamp) in Zöschen. Daar overleed hij op 20 oktober 1944 door ondervoeding en uitputting.

Bij het speurwerk naar de laatste maanden van het leven van Jan van der Zwan, ontdekte ik tot mijn verrassing dat in diezelfde nacht van 5 op 6 juli nog vijf mannen in De Lier zijn opgepakt. De eerste bron waren de twee kinderen van Jan, die van hun moeder hadden gehoord dat sprake was geweest van verraad en dat er behalve Jan nog enkele mannen waren opgepakt. Dit vond bevestiging in dossiers van het Rode Kruis, waaruit bleek dat zes mannen uit De Lier tegelijk naar Amersfoort en op 28 juli 1944 naar Duitsland zijn overgebracht.

In een dossier van de Bijzondere Rechtspleging waarin de naam van Johannes van der Zwan als slachtoffer voorkwam¹, trof ik verslagen van gehoren aan die de afdeling Politieke Recherche van de Gemeentepolitie Vlaardingen heeft afgenomen van personen die huisvesting ter beschikking stelden aan de mannen, twee van de gearresteerde mannen zelf, familieleden, politiefunctionarissen en Landwachters. Uit hun verklaringen valt vrij precies te reconstrueren wat zich in de nacht van 5 op 6 juli 1944 heeft afgespeeld. Er zitten veel overeenkomsten in wat zij zeggen. Vaak ook is het verklaarde afkomstig van één persoon, niet door anderen weersproken en aannemelijk genoeg om te gebruiken als bouwsteen in deze reconstructie. De stukken die ik heb gezien hadden de status van concept en waren niet getekend. Gezien de veelheid van strafzaken na de oorlog is goed denkbaar dat ze ook nooit getekend zijn. Het rapport waarin de verslagen van de gehoren zijn opgenomen is afgesloten in januari 1948.

De verklaringen gaan ook over andere gebeurtenissen in De Lier. Daaronder zijn ook de hieronder beschreven arrestatie van twee personen vanwege het in bezit hebben van een radio en van twee personen die zich onttrokken aan de arbeidsinzet. Over deze vier personen gaat de volgende paragraaf 'Aanloop'.

Voor mij was het bestaan van deze verklaringen een bijzondere ontdekking. Als de gebeurtenissen in de nacht van 5 op 6 juli ooit deel hebben uitgemaakt van het Liers collectieve geheugen, dan lijken zij daar nu toch wel uit verdwenen. Een lot dat veel nare oorlogsgebeurtenissen beschoren is geweest. Na de oorlog hadden de mensen hun handen vol aan het op orde brengen van het eigen leven en de wederopbouw van het land. Het verdriet over het verlies van naasten werd overschreven door de behoefte aan een perspectief van beter leven in de toekomst. Voor rouw en gedenken was weinig plaats. Er werd vaak niet of weinig meer over gesproken.

Mogelijk zijn er mensen die het verhaal nog kennen over de lotgevallen van een of meer van de zes mannen. Het zijn er dan toch niet veel meer. Ik vind de gebeurtenissen belangrijk genoeg om ze te boekstaven in een artikel. Belangrijk vooral omdat van deze zes mannen er vier niet levend zijn teruggekeerd naar Nederland. Zij moeten toen zijn gemist; en misschien nu nog wel. Belangrijk ook omdat het oppakken van deze mannen ongetwijfeld impact heeft gehad op de directe omgeving waarin zij tot hun arrestatie verbleven en werkten. Zij verdienen het, dat wat hun is overkomen in een context wordt geplaatst en een verhaal wordt over mensen, niet over abstracte slachtoffers. Ik hoop dat dit artikel daar een beetje bij helpt.

¹ CABR 2.09.09, inv.nr. 76709. In dit dossier worden namen van verdachten genoemd, onder wie de Landwachters die ook een rol speelden bij de gebeurtenissen, beschreven in dit artikel. Ik heb ervoor gekozen deze namen in dit stuk niet te gebruiken. Dat geldt ook voor een enkele andere persoon die mogelijk minder fraai naar voren komt.

Aanloop

Na de april/meistaking in 1943 was voor veel Nederlanders eens te meer duidelijk dat de bezetter niet meer schroomde om ons land en zijn bewoners uit te buiten en verzet hardhandig te onderdrukken. Enerzijds nam daardoor de neiging bij de bevolking toe om de Duitse maatregelen te omzeilen, gewoon te negeren of actief verzet te plegen, anderzijds trad de bezetter steeds harder op tegen deze houding. Op 7 mei 1943 werd afgekondigd dat alle mannen tussen 18 en 35 jaar zich moesten melden voor tewerkstelling in Duitsland. Veel jonge mannen, onder wie ook de zes mannen waarover dit artikel vooral gaat, voelden er weinig voor hier (nogmaals) aan deel te nemen en besloten de oproep te negeren of tijdens de tewerkstelling terug te keren naar huis of elders.

Handhaving van allerlei onderdrukkende maatregelen, zoals de arbeidsinzet en het verbod om radio's in bezit te hebben, was een behoorlijke opgave waarbij door de bezetter behalve politie ook andere Nederlanders werden ingeschakeld, in het bijzonder in dienst van de Landwacht. Dit was een paramilitaire organisatie die vooral werd bevolkt door fanatieke NSB-ers, materieel aangestuurd door de bezetter.² In het voorjaar van 1944 was de Landwacht, ook in het Westland, vooral bezig met controle van persoonsbewijzen, het aanpakken van zwarte handel, inbeslagname van fietsen en assisteren bij arrestaties en huiszoekingen.

Ook in De Lier waren Landwachters actief met dit soort activiteiten. Zo zochten en vonden ze op 8 juni 1944 radio's in de loods op veiling Westerlee van zowel P.J. Luijendijk als van P.C. Voskamp. Luijendijk kreeg die dag een telefoontje dat zijn loods werd doorzocht. Hij besloot er niet naartoe te gaan omdat hij vreesde dat de Landwacht spullen zou aantreffen die hij niet in bezit mocht hebben. Toen hij hoorde dat om 9.15 uur ook zijn woning aan de Wilhelminastraat³ 6 door de Landwacht volledig overhoop werd gehaald, besloot hij huiswaarts te gaan. Zijn vrouw, Grietje Luijendijk-Van Marle, verklaarde later dat twee Landwachters bij de voordeur en drie bij de achterdeur hadden aangeklopt en na binnenkomst vreselijk hadden huisgehouden.⁴ Aangekomen bij zijn woning werd Luijendijk bij de voordeur gefouilleerd en vervolgens meegenomen naar zijn loods op de veiling. Toen zijn vrouw hem vroeg of hij gauw weer thuis kwam, zei een van de Landwachters dat hij er wel zou zorgen dat zij hem nooit meer zou terugzien. In zijn verklaring na de oorlog ontkende deze Landwachter overigens dit gezegd te hebben. Na de vondst van de radio nam de Landwacht Luijendijk mee naar het politiebureau in De Lier, sinds augustus 1940 gevestigd in een houten gebouwtje achter het toenmalige gemeentehuis. Daar bleef hij een nacht en werd vervolgens overgebracht naar Rotterdam waar hij werd verhoord door de SD.

Voor Luijendijk was het maar goed dat de Landwachters de aangetroffen zwemvesten, peddels, vaten benzine en kompas niet hebben herkend als basisuitrusting voor de tweede boot die hij voorbereidde om Engelandvaarders te laten oversteken.⁵ De vrachtauto die in de loods stond liet hij tijdens zijn nacht op het Liers politiebureau door een neef weghalen, voordat de Landwacht er de hand op kon leggen. Na een verblijf van 11 dagen liet de SD hem gaan. Luijendijk had voor het bezit van een radio nog bij de rechter in Utrecht moeten verschijnen. Die zitting zou in september 1944 plaatsvinden, maar doordat de NS vanaf 17 september staakte kon hij Utrecht niet bereiken. Daarna heeft hij er niets meer van gehoord.

Voskamp had zijn bedrijf eveneens in een loods op Westerlee. Daar gaf hij op enig moment toestemming aan een zekere Willem K. om enkele kisten op zolder te plaatsen. K. had moeten evacueren vanuit Scheveningen in verband met de aanleg van de Atlantikwall en moest de kisten tijdelijk ergens kwijt. Op 8 juni meldde de Landwacht zich bij de woning van Voskamp aan de

² Paul van de Water, *De Landwacht, paramilitaire terreur in bezet Nederland*, Utrecht 2023.

³ In 1942 werd de Koningin Wilhelminastraat hernoemd tot Willem de Zwijgerstraat. Opmerkelijk, nu het volkslied dat aan de nieuwe naamgever van de straat was gewijd, verboden was. Na de bevrijding werd het oude naambordje teruggeplaatst.

⁴ Luijendijk had tijdens de oorlog af en toe onderduikers 'op doorreis' voor een of enkele nachten in huis. Mogelijk was de Landwacht op 8 juni naar hen op zoek. De familie Luijendijk-van Marle en de broer van Grietje Wout van Marle speelden ook een rol bij de vlucht van Wim de Jong uit de arbeidsdienst, toen hij was ondergebracht in de Julianaschool (toen nog in de Hoofdstraat); website Erfgoed Westland, Ontsnapt uit arbeidsdienst in De Lier, het oorlogsverhaal van Wim de Jong, BronnenWOII-verhaaldeJong.pdf.

⁵ Luijendijk verklaarde na de oorlog dat de eerste boot veilig was aangekomen.

Hoogweg 7 en droeg Voskamp op mee te gaan naar de veiling, omdat daar een motor was gevonden. Bij doorzoeking van de loods vonden de Landwachters de kisten en vroegen Voskamp of die van hem waren. Hij antwoordde naar waarheid dat dat niet zo was, dat hij niet wist wat erin zat (later bleek hem dat er een radio in verborgen was) en jekte daarna dat hij niet wist hoe de eigenaar heette; wel dat hij uit Scheveningen kwam. Helemaal zonder zorg was Voskamp niet, want hij vreesde dat er wapens in de kist zouden zitten. K. had namelijk bij de marine gewerkt. Voskamp sprak bewust luid, in de hoop dat K, die in de keuken werkte, het benul zou hebben dat hij zich uit de voeten moest maken. Dat bleek niet het geval en desgevraagd antwoordde K. de Landwacht dat hij uit Scheveningen kwam. De radio werd aangetroffen en K. ontkende dat hij de eigenaar was. K. en Voskamp werden meegenomen naar de SD in Rotterdam en daar verhoord. K. bekende uiteindelijk dat de radio zijn eigendom was. Voskamp, K. en Luijendijk werden allen op 19 juni weer vrijgelaten.⁶

Loodsen op veiling Westerlee, waar ook Voskamp en Luijendijk hun bedrijf hadden.

De Landwacht werd als gezegd ook ingeschakeld bij arrestaties en huiszoekingen. Dat gebeurde op 3 mei 1944, toen de Landwacht onder het stro in de schuur op de tuin van Gerrit van der Lugt aan de Kanaalweg twee slapende onderduikers aantroef: Andries Bongaards van de Heulstraat 33 in De Lier (3 februari 1923) en Louwerens Valkenier uit Dodewaard (2 mei 1924). Bongaards en Valkenier behoorden gezien hun geboortjaar in mei/juni 1943 bij de eerste opgeroepen voor de verplichte arbeidsdienst.

Valkenier had tot september 1943 aanvankelijk nog wel gewerkt in Bochum, maar was daarvandaan gevlucht en ondergedoken in De Lier. Hij werkte en sliep bij Van der Lugt, aanvankelijk in huis, later in de schuur.

Bongaards was na ontvangst van twee oproepen in juni 1943 ondergedoken in Heerhugowaard. In maart 1944 leek De Lier hem wel weer veilig genoeg om weer bij zijn moeder in De Lier te gaan wonen. Hij werkte bij zijn bijna-buren Van der Lugt⁷. Van der Lugt woonde aan de Nieuwe Tuinen 6 en dus niet direct bij zijn tuin. Toen de jacht op onderduikers steeds feller werd besloot Bongaards voortaan bij Van der Lugt in een schuilplaats te overnachten. Vermoedelijk getipt onderzocht de Landwacht om 1 uur in de nacht van 3 op 4 mei de schuur op de tuin van Van der Lugt. De schuurdeur werd opengebroken en Bongaards hoorde luidruchtig gepraat. De Landwachters maanden hen naar buiten te komen, anders zouden ze de boel in brand steken. Ze bedreigden de beide mannen met hun jachtgeweer, waarop die besloten tevoorschijn te komen uit hun schuilplaats. Bongaards kende alle vijf of zes Landwachters. Gezamenlijk liepen ze naar de Nieuwe Tuinen. Bij Van der Lugt, die met zijn echtgenote en twee kinderen gewoon thuis was, werd aan de deur geklopt, maar niet opgedaan. Een van de Landwachters schoot op het raam van een

⁶ Op dezelfde als P.V. Voskamp werd ook diens broer F.A. Voskamp van de Leeweg opgepakt en naar de SD in Rotterdam overgebracht. Hij werd echter niet vrijgelaten, maar doorgestuurd naar kamp Amersfoort. Onbekend is om welke reden F.A. Voskamp werd gearresteerd.

⁷ Hierover: G. Gunneweg-van Zeijl, Samen overleven, De Lier in oorlogstijd, De Lier 1995, blz. 45

slaapkamer. Hij raakte de dakgoot, waarna het 'Jan Hagel' volgens Bongaards schrok van het schot en de eigen gebrekkige schietvaardigheid. Toen Bongaards en Valkenier riepen dat ze toch al gepakt waren, opende Van der Lugt de deur. Hij herkende in ieder geval een van de Landwachters. Eenmaal toch binnen trof men twee exemplaren van Trouw en een brief onder pseudoniem van Louwerens aan zijn moeder⁸. De twee onderduikers werden eerst meegenomen naar het politiebureau in Naaldwijk. Zij werden de dag erna overgebracht naar de SD in Rotterdam, bureau Haagsche Veer. Daar werden ze verhoord en bleven ze zes dagen. Na 14 dagen kamp Amersfoort werden ze afgevoerd naar Arbeitserziehungslager Griesberg in Burscheid. Na de oorlog verklaarden beiden dat ze veel ellende hadden meegemaakt in dat kamp. De behandeling was er vreselijk.⁹ Bongaards wist op 6 maart 1945 te ontsnappen. Hij reisde richting de Nederlandse grens, tot hij de Amerikanen tegenkwam. Valkenier ontsnapte na ongeveer zes maanden uit kamp Griesberg. Hij werkte nog een paar dagen bij een boer in Duitsland, waar hij half april de bevrijding meemaakte. Gerrit Van der Lugt kwam er bekaaid vanaf. Hij werd opgeroepen om gehoord te worden bij de SD in Rotterdam. De ondervragend officier dreigde Van der Lugt naar Vught te sturen. Uiteindelijk kon Van der Lugt gaan als hij bekende zich schuldig te hebben gemaakt aan verzet en beloofde zich er niet meer mee in te laten. Dat heeft hij beloofd.¹⁰

De arrestaties in De Lier in de nacht van 5 op 6 juli 1944

De Landwacht was in deze periode op meer plekken in het Westland zeer actief, zo blijkt uit het CABR-dossier dat ik heb ingezien¹¹. Op woensdag 5 juli 1944 gaf een ambtenaar bij het Gewestelijk Arbeidsbureau (GAB) in Naaldwijk, NSB-er Jan-Willem Stuit, die daar net twee dagen aan de slag was om de arbeidsinzet beter te organiseren, aan een Landwachter door dat in De Lier zes mannen verbleven, die zich onttrokken aan de arbeidsinzet. Hij vroeg deze Landwachter tevens om een aantal collega's op te roepen zich gereed te houden voor een operatie in De Lier, waarbij deze zes mannen in één actie zouden worden opgehaald. Die actie zou worden uitgevoerd onder verantwoordelijkheid van de Arbeitskontrolldienst (AKD)¹², twee Nederlanders. Het is niet bijzonder dat juist het GAB signaleerde dat personen zich onttrokken aan de arbeidsinzet. De namen van degenen die werden opgeroepen moesten worden geleverd door het GAB. De vraag is wel hoe Stuit wist waar deze mannen zich bevonden. De echtgenote van Jan van der Zwan heeft na de oorlog tegenover haar kinderen volgehouden dat de mannen waren verraden door een Lierse NSB-er. Dat sprake is geweest van verraad is aannemelijk, maar bewijs ervoor heb ik niet kunnen vinden. Aan Stuit heeft de politieke opsporingsdienst het niet meer kunnen vragen: hij werd op 17 augustus 1944 dood aangetroffen, omgebracht door pistoolschoten in opdracht van Knokploeg-Rotterdam.¹³

⁸ Blijkens het rapport over deze actie van de Groepscommandant van de Landwacht 's-Gravenzande, die de leiding had bij deze actie, was het pseudoniem J.C. van Vliet te Vlaardingen

⁹ In het digitale archief van het NIOD bevindt zich een briefkaart met aangrijpende tekst van Bongaards aan dominee Kaastra van 3 september 1944; NIOD, 247, inv.nr. 818 briefkaarten van dwangarbeiders aan dominee G. Kaastra uit De Lier, 25 maart-4 september 1944.

¹⁰ Gunneweg-van Zeijl 1995 (46); of hij zich aan die belofte heeft gehouden weet ik niet.

¹¹ Voor de geïnteresseerden: in "De Westlander" van 6 februari 1948, 26 maart 1948, 15 en 22 oktober 1948 en 21 januari 1949 staan vrij uitvoerige rechtbankverslagen van de Bijzondere Rechtspraak tegen een aantal Westlandse Landwachters. Die verslagen geven een beeld van de bruutheid en het geweld waarmee het optreden van de Landwachters door het hele Westland heen gepaard ging. Er wordt ook zijdelings gerefereerd aan de arrestatie van Voskamp op Westerlee en aan de gebeurtenissen in de nacht van 5 op 6 juli 1944.

¹² Deze opsporingsdienst bestond vooral uit Landwachters, agenten van de vrijwillige hulppolitie, maar ook voormalig bewakers van het kamp Erika in Ommen. Zij waren allen verbonden aan een GAB. De politie was verplicht om personen die door de AKD waren aangehouden over te nemen, te bewaken en te transporteren naar de door de dienst bepaalde plaats. Een van de twee AKD-ers was in juli 1944 in ieder geval verbonden aan AKD in Den Haag. Daar werden de zes mannen dan ook naartoe gebracht.

¹³ De liquidatie had als rechtstreeks gevolg dat Dirk Voskamp sr en Fulps Vincentinus Valstar als Silbertanne-represaille door de SS werden vermoord. Hierover: C.J.M. Bentvelzen, P.A. Smit, P.A. Vreugdenhil, Gemeente Naaldwijk 1940-1945, Naaldwijk 1995, blz. 174-180. Het is misschien toeval dat op diezelfde 17^e augustus zeker 20 mannen van voor in de twintig uit Naaldwijk en Monster werden opgebracht bij het arrestantenlokaal aan het Lyceumplein in Den Haag. Zeker is dat Stuit is geliquideerd omdat hij al te actief was in het oproepen en laten ophalen van mannen voor de arbeidsinzet.

In de Duitse administratie werd bij elke arrestant vermeld waar hij of zij was ingeschreven in de bevolkingsadministratie. Dat was ook bij de zes Lierse arrestanten het geval. Vier van de zes verbleven in de nacht van 5 op 6 juli 1944 op dat officiële adres. Het kan zijn dat dat toeval was. Misschien verbleef Jan van der Zwan bij uitzondering op het adres dat het GAB kende, maar zat hij als regel elders ondergedoken. Andere mogelijkheid is dat hij permanent aan de Kerkstraat 15 verbleef, zijn officiële woonadres. Ik kan daar alleen naar gissen. Feit is wel dat het daardoor makkelijker was hem op te sporen. Dat twee van de arrestanten op een ander adres verbleven dan het officiële adres maakt verraad aannemelijk.

Uit de verklaringen is niet onomstotelijk vast te stellen hoeveel Landwachters werden ingeschakeld, maar het lijken er vijf of zes te zijn geweest, naast de twee AKD-ers. De Landwachters verzamelden zich bij een van hen thuis in Naaldwijk. Eén van hen in uniform van de Landwacht, de anderen in burger met een band om de arm met "Landwacht Nederland". Vandaar ging het rond 23 uur naar De Lier.

In het volgende beschrijf ik wie werden gearresteerd en waar zij op dat moment verbleven. Welk adres in deze warme zomernacht van 5 op 6 juli als eerste werd bezocht is bekend uit de naoorlogse verklaring van een van de Landwachters: Nieuwe Tuinen 32¹⁴.

Tjerk Wapenaar (Vlaardingen, 21 mei 1918)

Piet Bergambagt en zijn vrouw Martina Kloppenburg aan de Nieuwe Tuinen 32 verzorgden van zomer 1943 tot eind 1944 meer onderduikers. Sinds juni 1943 verbleef Tjerk Wapenaar bij hen. Hij was eerder tewerkgesteld geweest bij de Krupp fabriek in Essen. In de Duitse registratie staat als vertrekgrond daar: Vertragsbruch.¹⁵ Tjerk was ervandoor gegaan en niet teruggekeerd. Volgens naoorlogse verklaring van mw Bergambagt werd in de nacht van 5 op 6 juli rond middernacht aan de deur gerammeld en gebeld. Toen ze naar buiten keek zag ze bewapende Landwachters rond hun huis posten. Na tien minuten deed haar man open en traden twee mannen in uniform binnen. Zij vroegen naar haar zoon. Mw Bergambagt verklaarde naar waarheid dat die was ondergedoken (in Maassluis). De AKD-ers geloofden haar niet. Boven troffen zij Tjerk Wapenaar. Hij kon geen tweede distributiestamkaart laten zien en werd daarom meegenomen. Een van de AKD-ers herinnerde zich na de oorlog dat bij deze ophaalactie op één adres de gezochte niet werd aangetroffen. In plaats daarvan hadden ze iemand anders gearresteerd. Het aantreffen van Wapenaar was dus een toevalstreffer.

Tjerk Wapenaar, bron: www.oorlogsgravenstichting.nl

Roelof Heijsteeg (Schiedam, 12 februari 1912)

Aan de Hoofdstraat 18 woonde de familie Bijl. Daar was in februari 1944 Roelof Heijsteeg ondergedoken, de man van dochter Petronella (Pietje) Bijl. Dit echtpaar stond geregistreerd op de Dirk Langestraat 36 in Delft. Mw Bijl-van Berkel, een zuster van de schoonmoeder van Jan der Zwan, verklaarde in 1947 dat rond middernacht geüniformeerde mannen door de achterdeur binnenkwamen. Een man met een zaklamp verscheen in de slaapkamer en vroeg of het echtpaar Roelof Heijsteeg kende. Na ontkenning zochten de AKD-ers verder en troffen op zolder Roelof en diens echtgenote. Roelofs papier bleken niet in orde, waarna hij werd meegenomen.

¹⁴ Ik gebruik de huisnummering die in de verklaringen wordt gebruikt. Er is na de oorlog behoorlijk hernummerd.

¹⁵ NA 2.19.323 Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis – Arbeidsinzet - inv.nr. 495, Kreis Essen woonachtige en werkzame Nederlanders

Het Kloosterslop gefotografeerd vanaf de zuidzijde richting de Dom. Hoofdstraat 18 moet iets links van dit slop hebben gestaan.

Johannes (Jan) van der Zwan (Scheveningen, 3 april 1908)

Jan verbleef die nacht bij zijn vrouw Truus aan de Kerkstraat 15. Over zijn arrestatie heb ik uitvoerig geschreven in het artikel dat aan hem is gewijd.

Bastiaan (Bas) Alleblas (De Lier, 1 mei 1919)

In november 1942 was Bas door het GAB verplicht in Duitsland te gaan werken. In december 1943 besloot hij thuis onder te duiken aan de Kijckerweg 70. Zijn vrouw was zwanger en hij voelde er niet voor haar achter te laten. Overdag werkte Alleblas bij een tuinder. 's Nachts sliep hij thuis. In de nacht van 5 op 6 juli rond 3 uur werd aangeklopt door Landwachters. Bas werd gearresteerd en naar het arrestantenlokaal gebracht. Daar bevonden Wapenaar, Heijboer en Van der Zwan zich toen al.

Pieter Alexander (Sander¹⁶) de Bruin ('s-Gravenzande, 20 april 1922)

Omstreeks maart 1943 nam Cornelia van den Dool, wonende aan Hoofdstraat 104 (waar nu de Triangel staat) Sander de Bruin in de kost. Hij werkte in die tijd bij verschillende tuinders. Hij had in juni al enkele malen een oproep voor de arbeidsinzet ontvangen. Rond half 2 werd volgens mw Van den Dool met een zaklantaarn naar binnen geschenen. Een AKD-er en een Landwachter traden binnen. Zij vroegen of Sander de Bruin bij haar in de kost lag. Mw Van den Dool antwoordde dat hij was ondergedoken. Boven troffen zij echter Sander. Ook hij moest mee naar het arrestantenlokaal. Tegen mw Van den Dool werd gezegd: "Jij bent er ook nog niet, omdat je ons bedrogen hebt." Na de oorlog heeft Sanders broer Leendert de Bruin een van de aanwezige Westlandse Landwachters geconfronteerd met de vraag of hij betrokken was geweest bij het oppakken van Sander. Dat had hij namelijk gehoord van een andere persoon die met Sander in het kamp had gezeten. Deze Landwachter heeft dat toen bevestigd.

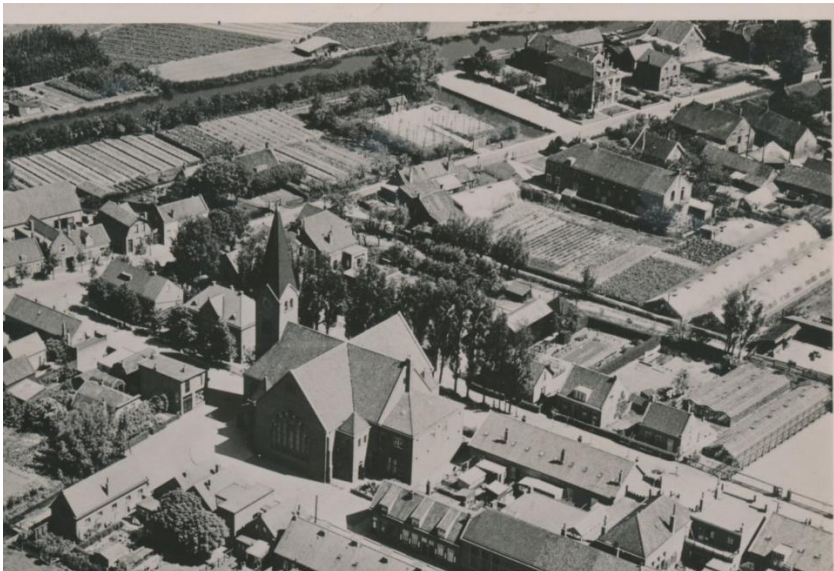
¹⁶ Deze roepnaam ontleen ik aan het verzoek om inlichtingen van mw van der Zwan; daar staat Sander de Bruin vermeld als van degenen met wie Jan van der Zwan in Zöschen was ondergebracht.

Hoofdstraat 104 was een van de drie huisjes in dit pand op de hoek van de Hoofdstraat en de M.A. de Ruyterstraat. Hier werd Sander de Bruin aangehouden. Nu staat daar verpleeghuis De Triangel.

Cornelis (Kees) van der Jagt ('s-Gravenzande, 17 maart 1916)

Kees van der Jagt woonde bij zijn ouders aan de Hoogweg 9. Van februari tot augustus 1943 was hij gedwongen tewerkgesteld als timmerman in Lübeck. Hij kwam met verlof terug en besloot in De Lier te blijven. Met een vervalste vrijstelling van de arbeidsplicht ging hij als wagenmaker aan de slag bij carrosseriebedrijf Van Beurden. Bij eerdere razzia's was Van der Jagt tevoren gewaarschuwd door de politie en kon hij buiten beeld blijven. In de nacht van 5 op 6 juli om 4 uur werd aan de deur geklopt. Een van AKD-ers schoot op een raam boven. Na de oorlog verklaarde hij dat het een waarschuwingsschot geweest moet zijn. De twee AKD-ers vroegen na binnentreden naar Cornelis van der Jagt. Een van de Landwachters zei toen ze hem arresteerden: "Nu hebben we jou en de politie weet nergens van". Voor Van der Jagt was dat een bevestiging dat de politie buiten deze actie was gehouden, omdat de Landwacht en andere diensten haar niet vertrouwden.

Linksonder op dit fragment van een luchtfoto uit 1939 het arrestantenlokaal waar de zes mannen in de nacht van 5 op 6 juli werden opgesloten. In de jaren vijftig gesloopt om ruimte te maken voor de doorgang naar de Irenestraat

De zes mannen werden na hun arrestatie ondergebracht in het arrestantenlokaal, dat zich bevond naast Wilhelminastraat 2, waar nu de Irenestraat en de Koningin Wilhelminastraat bij elkaar

komen. Ze werden niet allen tegelijk gebracht. Toen de AKD-ers en Landwachters zich die nacht meldden bij Evert-Jan Tijhof, gedetacheerd als marechaussee in De Lier¹⁷, was deze verrast door de opdracht van de postcommandant, agent Gerrit Jan Berfelo, om de mannen op te sluiten. Hij moest uitvoering geven aan het bevel van de AKD, maar belde vanuit het politiebureau zekerheidshalve eerst Berfelo om dat te checken. Deze reageerde volgens de verklaring van Tijhof na de oorlog met: "Wat moet je anders. Ik heb mijn slaap nodig want morgen moet ik voor sport en exercitie naar Den Haag, dus sluit ze maar in." Daarna keerde Tijhof terug naar de Wilhelminastraat en sloot de daar aanwezige mannen op. Tijhof heeft die nacht nog twee maal het cachot moeten openen en weer afsluiten. Geen lange reis, want hij woonde op Wilhelminastraat 7, net achter de Vredekerk. Kees van der Jagt verklaarde na de oorlog dat Tijhof niets van de arrestaties had geweten. Hij gaf tevens aan dat hij door de politie gewaarschuwd zou worden als er een razzia dreigde. Die waarschuwing had Tijhof deze keer niet gegeven. Hij moet dus overvallen zijn geweest door deze opdracht. Tijhof verklaarde na de oorlog dat hij die nacht wel andere onderduikers had willen waarschuwen, maar dat de AKD-ers in de buurt bleven. Zij wilden ook niet aangeven waar ze naartoe gingen, omdat ze zeiden hem niet te vertrouwen. Berfelo verklaarde na de oorlog dat hij Heijsteeg en Van der Zwan kort tevoren had gewaarschuwd dat de Landwacht op jacht zou gaan. Hij wist dat zij zich aan de arbeidsplicht onttrokken. Volgens hem zouden alle andere mannen, behalve Wapenaar, door de illegaliteit gewaarschuwd zijn. Kees van der Jagt en Bas Alleblas verklaarden na de oorlog beiden dat zij alle gearresteerden op dat moment al kenden. Hoewel dus niet allemaal afkomstig uit De Lier moeten er ontmoetingen tussen onderduikers zijn geweest.

Donderdag 6 juli

De volgende ochtend hebben Pietje Heijsteeg-Bijl, de vrouw van Roelof Heijsteeg en Truus van der Zwan-van den Band hun echtgenoten mogen bezoeken in het arrestantenlokaal. Zij gaven hen sigaretten en levensmiddelen. Daar zagen zij ook dat er in totaal zes mannen waren opgepakt. Om 8 uur verscheen agent Berfelo ten tonele. De AKD-ers hadden de opdracht gegeven om de mannen naar de arrestantenbewaarpplaats aan het toenmalige Lyceumplein (nu: Louis Couperusplein) in Den Haag over te brengen. En nu Berfelo toch naar Den Haag moest voor exercitie en sport.....

Berfelo had inmiddels versterking opgeroepen van politieagenten uit Schipluiden, Den Hoorn en Naaldwijk. De reis van zes mannen begeleid door vier man politie, ging per goedgevulde streekvervoersbus (WSM) naar het station in Delft. Veel kans om te ontsnappen was er niet. De mannen waren twee aan twee geketend. Bas Alleblas aan Jan van der Zwan, Kees van der Jagt aan Tjerk Wapenaar en Roelof Heijsteeg aan Sander de Bruin. Volgens Alleblas en Van der Jagt had Berfelo als commandant van de politiepost De Lier de leiding; hij had ook alle papieren bij zich. Berfelo heeft dat na de oorlog ook bevestigd.

Op station Delft werd de trein naar Den Haag genomen. De agenten namen hun taak ernstig en lieten er geen misverstand over bestaan dat zij geen poging tot ontsnappen zouden tolereren. Volgens Van der Jagt en Alleblas werden zij gewaarschuwd geen gekke dingen te doen '(...) want anders zijn wij genoodzaakt te schieten.'

1339	de Bruin	Rie	Hofdijk 24 Dec 1919	Gravenhage 246 den Haag	5/2	10/2	Donnerstag
1340	van Zwan	Johannes	den Haag 3 April 1908	Kerkstr. 15 de Lier	6/2	10/2	W
1341	Alleblas	Bastiaan	de Lier 1 Mei 1919	Krijkeweg 70 de Lier	6/2	10/2	W
1342	Heijsteeg	Roelof	Schiedam 12 Feb. 1912	Werklaanstr. 36 Delft	6/2	10/2	W
1343	Wapenaar	Tjerk	Wassenaars 21 Mei 1914	Oranjerijk 9 Maassluis	6/2	10/2	W
1344	de Bruin	Pieter Alexander	Arnhem 20 April 1922	Hoofdstr. 104 de Lier	6/2	10/2	W
1345	van der Jagt	Arnoldus	Gravenhage 17 Maart 1916	Hoogweg 9 de Lier	6/2	10/2	W

Fragment uit het register van de arrestantenbewaarpplaats Lyceumplein over de periode 26 oktober 1943 tot 18 juli 1944; Haags Gemeentearchief 0432-01 Gemeentepolitie Den Haag, inv.nr. 4275

¹⁷ Broer van de bakkersknecht/caféhouder/slijter Johan Tijhof

Blijkens het dagrapport van de arrestantenbewaarplaats aan het Lyceumplein zijn de onderduikers daar op 6 juli om 9.30 uur ingeschreven.¹⁸ Berfelo vertrok na aflevering van de arrestanten naar zijn sport en exercitie. Bij het afscheid van zijn dorpsgenoten zei hij volgens Van der Jagt niet meer dan 'Bonjour', en verdween.

Korte tijd later mocht Pietje Heijsteeg-Bijl haar man kleren bezorgen. Leendert de Bruin zocht zijn broer Sander er op. Of ook andere naasten die gelegenheid kregen is mij niet bekend.

Uit diezelfde registers blijkt dat de zes mannen op 10 juli zijn afgevoerd naar kamp Amersfoort.

Naar Amersfoort en verder

De zes mannen zijn tegelijkertijd naar Amersfoort vervoerd. Dit kamp werd sinds mei 1944 gebruikt als verzamel- en doorvoerkamp voor mannen die zich op een of andere manier (tijdelijk) onttrokken aan de arbeidsinzet.¹⁹ De dienstdoende bewaker noteerde op 10 juli in zijn dagrapport dat de mannen om 8.25 uur zijn opgehaald voor vervoer naar Amersfoort. Hij heeft hun een extra portie brood heeft meegegeven.²⁰ Vermoedelijk ging de reis weer per trein.²¹ Bij aankomst in Amersfoort kregen ze registratienummers tussen 2277 tot en met 2286, waarbij Jan overigens twee nummers blijkt te hebben gekregen (2285 en 2286). De Duitse administratie bleek minder onfeilbaar dan vaak gedacht.

Het verblijf in doorgangskamp Amersfoort was van beperkte duur. Op 28 juli werden de mannen op de trein gezet naar Duitsland, de Gau Halle-Merseburg in Saksen. Ze zouden tewerk worden gesteld in Leuna, dat vooral bekend is van de LEUNA-Werke, een enorm chemisch industriecomplex. De trein naar Halle ging via Kassel. Daar verliet Kees van der Jagt zijn metgezellen.

Reisdoel voor de anderen was vermoedelijk kamp Spergau. Dat kamp werd 29 juli 1944 vernietigd door een geallieerd bombardement. De mannen zijn met veel andere Nederlanders via Schkopau in kamp Zöschen beland, een Arbeitserziehungslager niet ver van Leipzig. Deze arbeidsheropvoedingskampen waren feitelijk straffokampen voor personen die zich op een of andere manier onttrokken aan tewerkstelling in Duitsland. Dit kamp Zöschen werd door gevangenen, waaronder ook Nederlanders, in september 1944 gebouwd onder mensonterende omstandigheden. Over de gang van zaken in dat kamp weten we vrij veel uit getuigenissen en dagboeken van Nederlandse gijzelaars en verzetsstrijders die naar dit kamp en andere kampen in de buurt zijn afgevoerd. Er zaten groepen uit Groningen (gijzelaars na een aanslag door het verzet op een luitenant der Staatspolitie in Bedum²²), uit Beverwijk en de zogenoemde Merwedegroep. Martin Pabst heeft over het leven in Zöschen indringend verslag gedaan. *In Der Tod ist ein täglicher Gast*²³ beschrijft hij op basis van getuigenverklaringen en documenten een kampleven van mishandeling, verwaarlozing, dwangarbeid onder onmenselijke omstandigheden en geweld.

Hoe verging het de mannen na aankomst in het kamp?

Kees van der Jagt heeft zijn Lierse metgezellen in Kassel verlaten. Helemaal eenzaam was hij daar niet, want met hem verlieten ook anderen in Kassel de trein. Onder hen Arie de Bruin uit Den Haag, die op 5 juli aan het Lyceumplein was opgebracht (zijn naam staat bovenaan het fragment

¹⁸ Haags Gemeentearchief, 04321-01 Gemeentepolitie Den Haag, 1587-1590 Rapportenboeken van de arrestantenbewaarplaats Lyceumplein, 1944-1945, 1587, 17 april 1944 – 4 augustus 1944.

¹⁹ Renske Krimp-Schraven, *Tewerkgesteld, getuigenissen van de Arbeitseinsatz*, Amsterdam 2024, blz. 82.

²⁰ Zie noot 18

²¹ Uit onderzoek van de rapportboeken van de arrestantenbewaarplaats Lyceumplein is gebleken dat vanuit die locatie tussen 21 april 1944 en 4 september 1944 492 personen door de NS naar Amersfoort zijn gebracht. Zie de website van de werkgroep Den Haag in de Tweede Wereldoorlog: denhaag4045.nl, april-september 1944: honderden personen vanuit Den Haag over spoor afgevoerd naar Duitse kampen.

²² Harm R. Reinders, *Aanslag en represaille, Bedum 22 april 1944*, Bedum 1984

²³ Martin Pabst, *Der Tod ist ein täglicher Gast, Holländische Geiseln und Widerstandskämpfer 1944/45 in den Arbeitserziehungslagern Zöschen, Schafstädt und Ammendorf/Osendorf*, Norderstedt 2016 (135, 136); van dezelfde auteur, *Und ihr wollt nichts gehört noch gesehen haben, die Kronik des Arbeitserziehungslagers Zöschen vom Juli 1944 bis zum April 1945*, Norderstedt 2008. Van de meeste andere 200 Arbeitserziehungslager is veel minder bekend: Krimp-Schraven (2024), 88-90.

uit het register van de gevangenenbewaarpplaats Lyceumplein hierboven). Van der Jagt verbleef in het strafkamp en werd overdag in Kassel tewerkgesteld bij de Henschel Lokomotieffabriek. Het was hard werken, vooral grondwerk, tot hij in januari 1945 werd vrijgelaten uit het strafkamp. Hij bleef nog enige tijd daar verplicht werken tot de capitulatie. Hij gaf aan geen lichamelijke klachten te hebben overgehouden aan het zware werk en de moeilijke omstandigheden in het werkkamp. Na de oorlog is hij aan de Lierweg 5 gaan wonen, later aan de Schoolstraat 3. Hij heeft nog lang bij carrosseriebedrijf Van Beurden aan de Lierweg gewerkt. Op 26 juni 1980 overleed Kees van der Jagt.

Beeld van arbeidsopvoedingskamp Zöschen; bron: Frank Falla Archive, Zöschen Forced Labour Re-education Camp

De vijf overige mannen zijn gezamenlijk naar Zöschen gegaan. In alle ellende moet de aanwezigheid van Lierse lotgenoten tijdens hun reis en verblijf onder ondraaglijke omstandigheden misschien toch enige troost hebben gebracht. Ze misten ongetwijfeld hun familie en vrienden, maar hadden een gedeelde herinnering aan het Westland en De Lier, misschien ook aan gezamenlijke vrienden en familie. Daardoor werd het proces van ontmenselijking hopelijk een beetje vertraagd. Het voorkwam niet dat de mannen leden aan ondervoeding, uitputting en mishandeling. Vier van de vijf mannen hebben de ontberingen niet overleefd. Alleen Bas Alleblas kon navertellen wat hen was overkomen in Zöschen. Dat hij wist hoe zijn lotgenoten aan hun einde zijn gekomen moet, zo lijkt mij, de rest van zijn leven een bijna ondraaglijke wetenschap zijn geweest. Hij heeft er tegenover de Politieke Recherche na de oorlog tamelijk zakelijk over verklaard.

Hij vertelde dat er veel slaag werd uitgedeeld, willekeurig en zonder aanwijsbare reden. Door slechte voeding en behandeling verzwakten de mannen dermate dat ze hun werk niet meer konden doen. Hij herinnerde zich dat de bewaking een taak was van SS-ers.

Sander de Bruin overleed op 15 oktober 1944 aan de gevolgen van ernstige mishandeling. Alleblas verklaarde dat Sander aan het werk was, maar niet hard genoeg naar de zin van een SS-er, en daarom zeer zwaar werd mishandeld. Zijn familie kreeg in februari 1945 bericht dat Sander door zwakte was omgekomen. Na de bevrijding verklaarde zijn broer Leendert dat hij van een kampgenoot van Sander (mogelijk Alleblas) had gehoord dat de doodsoorzaak mishandeling was geweest. Sander werd begraven in Zöschen, begraafplaats 'In der Aue', plaats nr. 43.²⁴ Hij is later overgebracht naar 's-Gravenzande en daar begraven op de ererij van begraafplaats Beukenhage.

²⁴ Stukken betreffende het lot van Nederlanders geordend per Kreis in de Russische zone, 1940-1945, NA 2.19.323 Inventaris van het archief van het Nederlandse Rode Kruis – Arbeidsinzet, inv.nr. 293 Merseburg

Grafsteen Pieter Alexander de Bruin op de Beukenhage

Jan van der Zwan overleed op 20 oktober 1944. Bas Alleblas verklaarde in 1947 tegenover de politieke opsporingsdienst dat Jan in het kamp was aangesteld als verpleger. Oorzaak van Jans overlijden was uitputting en ondervoeding met hongerodeem als gevolg, blijkt uit documenten van het CTB (Rode Kruis) en verklaringen van medegevangenen die erbij aanwezig waren. Gerard van den Bosch, een Hagenaar die op 7 juli 1944 naar het Lyceumplein werd gebracht en met Jan naar Amersfoort en Zöschen reisde, heeft op 10 mei 1945, na terugkeer in Nederland bij zijn registratie in Eindhoven, verklaard dat Jan was overleden. Hij was erbij en verklaarde Jan te hebben gekist. Truus van der Zwan noteerde dat Van den Bosch haar op 31 mei 1945 was komen zeggen dat Jan was overleden. Jan werd eveneens begraven in Zöschen, plaats nr. 50 en is later overgebracht naar ereveld Loenen.

Roelof Heijsteeg overleed op 25 november 1944 door verzwakking en uitputting. Ook hij werd begraven in Zöschen, plaats nr. 120. Hij is later overgebracht naar het Nederlands ereveld in Osnabrück.

De lotgevallen van Tjerk Wapenaar staan niet geheel vast. Op 29 december 1944 schreef hij nog een brief waarin hij aangaf verzwakt en ziek te zijn en voortdurend hoopte op vrijlating.²⁵ Hij is op enig moment uit gevangenschap ontslagen en bij een boer gaan werken. Hij was toen al ernstig verzwakt en werd opgenomen in het ziekenhuis van Bad Dürrenberg. Na de Duitse capitulatie is hij vanuit Leipzig van plan geweest naar Nederland te reizen. Zijn ouders kregen kort na de bevrijding via-via bericht dat Tjerk in de trein terug ernstig ziek werd en mogelijk zelfs was geopereerd. Daarna is hij in een ziekenhuis opgenomen in Bebra, Kreis Rotenburg en daar op 15 juni 1945 overleden. Tjerk is begraven op de städtischer Friedhof in Bebra.²⁶

²⁵ Bron: www.oorlogsgravenstichting.nl

²⁶ Plaatsingslijst persoonsdossiers Oorlogsgravenstichting 2.19.255.01, inv.nr. 167518A

Wie kan ons inlichtingen
geven over onzen Zoon,
TJERK WAPENAAR?
Begin Maart 1945 ontslagen
uit het strafkamp „Zochen”,
bij Halle, sindsdien ontbreekt
elk spoor of bericht. Gelieve
zoo spoedig mogelijk te berich-
ten aan Fam. WAPENAAR,
Oranjestr. 9, Maassluis.

De familie Wapenaar deed in Trouw van 25 juni 1945 een oproep om inlichtingen over het lot van Tjerk. Omstreeks dezelfde datum verscheen al het overlijdensbericht. Verzoeken om inlichtingen als hierboven verschenen de eerste jaren na de oorlog nog geregeld in de kranten.

Foto van mannen in kamp Zöschen. Zo te zien op de plaats waar kleding werd verzameld. In het kamp werd gestreepte kleding gedragen; bron: Frank Falla Archive, Zöschen Forced Labour Re-education Camp

Bas Alleblas is tot de bevrijding gevangen gebleven in kamp Zöschen. Rond 16 april waren er op een ochtend geen SS-ers meer te bekennen. Na terugkeer in De Lier was hij, in ieder geval toen hij in 1947 zijn verklaring aflegde bij de politieke recherche, schipper. Hij heeft later nog een aantal jaren als opperman bij bouwbedrijf Den Hoed gewerkt. Hij overleed op 8 oktober 1988.

Tegen de hoofdbewoners van de woningen waar de mannen verbleven zijn, voor zover ik kan nagaan, geen maatregelen getroffen. Nu vier van hen verbleven op hun officiële woonadres, is dat misschien ook niet zo verrassend. Voor Wapenaar en Heijsteeg lag dat anders. De families Bergambagt en Bijl waar zij inwoonden zijn niettemin ongemoeid gelaten.²⁷

Afsluiting

²⁷ Dat neemt niet weg dat de families Bergambagt en Bijl, los van de gebeurtenissen in de nacht van 5 op 6 juli 1944, veel hebben meegemaakt tijdens de oorlog. Zoon Pieter Bergambagt was ondergedoken, maar is later toch gedwongen te werk gesteld. In de familie Bijl zijn verschillende mannen opgepakt omdat ze naar de Engelse radio luisterden en anderen gedwongen in Duitsland te werken.

Ik hoop dat door dit artikel de herinnering aan het wrede lot van Bastiaan, Kees, Sander, Jan, Roelof en Tjerk en het verdriet van hun familie en nabestaanden levend blijft. Het artikel kan worden gelezen en er kan over worden gesproken.

De zes mannen verdienen het omdat ze weigerden een overheid te dienen die zich met grof geweld boven hen had gesteld. Hetzelfde geldt voor degenen die hen in De Lier onderdak boden en daarmee hun eigen veiligheid in de waagschaal stelden en vermoedelijk nog bijna een jaar in angst voor represailles hebben geleefd.

Het artikel beschrijft ook wat kan gebeuren als mensen zich achter een gezag scharen dat gewetenloos omgaat met de levens van anderen. Dat gebeurde in Nederland tussen 1940 en 1945. Het gebeurt elders nog steeds. Er is steeds minder reden om aan te nemen dat het hier niet meer zal plaatsvinden. Laten we met het lot van de zes Lierse arrestanten in gedachten proberen het gezond verstand te laten zegevieren.

Kees Riezebos